

ОСОБЛИВОСТІ ТЕХНІКИ МУРУВАННЯ І АРХІТЕКТУРНИХ ФОРМ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ЗОДЧЕСТВА (X–XIV ст.)

У статті простежено еволюцію кам'яного та цегляного мурування у Галицько-Волинській Русі впродовж X–XIV ст. На Прикарпатті каміння як будівельний матеріал використовували від VIII ст. (оборонні роботи хорватів). Спершу зведені споруди X–XI ст. мали центричну композицію, яка згодом значною мірою сприяла розвитку галицької, а далі – української монументальної архітектури. Незалежна школа цегельного будівництва, яка має деякі спільні риси з київською архітектурою того часу, простежується в закарпатських будівлях X–XII ст.

Виявлені особливості староруської білокам'яної техніки дуже відрізняються від тих, які використовують при будівництві в романській Європі. На основі схожості білокам'яної техніки і так званої кавказької техніки робиться висновок про її запозичення з Закавказзя.

Проблеми часу вжитку кам'яного будівництва в Давній Русі дискусійні. Та авторам вдалося датувати низку волинських церков та пов'язати цей процес з будівничою активністю князя Романа Мстиславовича наприкінці XII ст. Встановлено особливості волинських (так званих вандинських) і галицьких (хрестових) систем цегельної в'язки, за якими читається участь майстрів названих регіонів у будівництві окремих будівель з цегли XIII–XIV ст. Аналіз методів та розмірів виготовлення цегли дозволяє зробити висновок про вузькорегіональний характер її вдосконалення і стандартизації.

Ключові слова: Галич, Галицька земля, Волинська земля, техніка мурування, цегла, кавказькі впливи.

Монументальне будівництво Галицько-Волинської Русі — невід’ємна частина давньоруської культури — має яскраві самобутні риси. Розташування краю в центрі Європи, на стику земель з різними культурними традиціями, сприяло тому, що місцеві майстри засвоювали і творчо використовували кращі традиції будівництва інших земель. Для розв’язання питань еволюції, датування пам’яток, простеження взаємозв’язків галицької і волинської архітектурних шкіл разом з аналізом архітектурних форм і свідчень писемних джерел вирішальне значення має вивчення будівельної технології, на яку автори звернули першочергову увагу.

Застосування каменю як будівельного матеріалу на землях Передкарпаття почалося ще на ранньослов’янському історичному етапі. Серед ареалу лука-райковецької культури Б. Тимощук на підставі наявності в основах земельних валів городищ мурів-кріпид, складених насухо з каменю-плитняку (рис. 1,1)¹, визначає територію, яку у VIII—IX ст. посідали літописні племена хорватів.

Із земель Верхнього Подністров’я та Верхнього Попруття ця порівняно проста техніка мала швидко поширитися на сусідні території, де було вдосталь придатного для будівництва природного каменю: застосовується вона і донині для спорудження підпорних стін та невисоких мурів-огорож у південно-західних регіонах України, а також Молдавії (ареал розселення слов’янських племен хорватів, тиверців і уличі). Часто в таких мурах в’язучим матеріалом є глина і навіть пересіяний ґрунт.

Дещо відмінну техніку донесли збережені на Гуцульщині межові «вічні» мури, утворені двома паралельними рядами сухого мурування, порожнину між якими забутовано землею з камінням (рис. 1,2)². Ми не маємо ґрунтовних підстав, щоб пов’язати появу цієї техніки, що наслідуює римську *opus emplectum*, з безпосереднім впливом римської традиції. Однак такою можливістю не слід нехтувати.

Закономірним явищем було даліше вдосконалення техніки кам’яного мурування — мурування на вапняному розчині, перші зразки якого

¹ Русанова И. Древнерусское Поднестровье / И. Русанова, Б. Тимощук. — Ужгород, 1981. — С. 35.

² Могитич І. Типи та розвиток будівель селянського двору / І. Могитич // Народна архітектура українських Карпат XV—XX ст. — К., 1987. — С. 106.

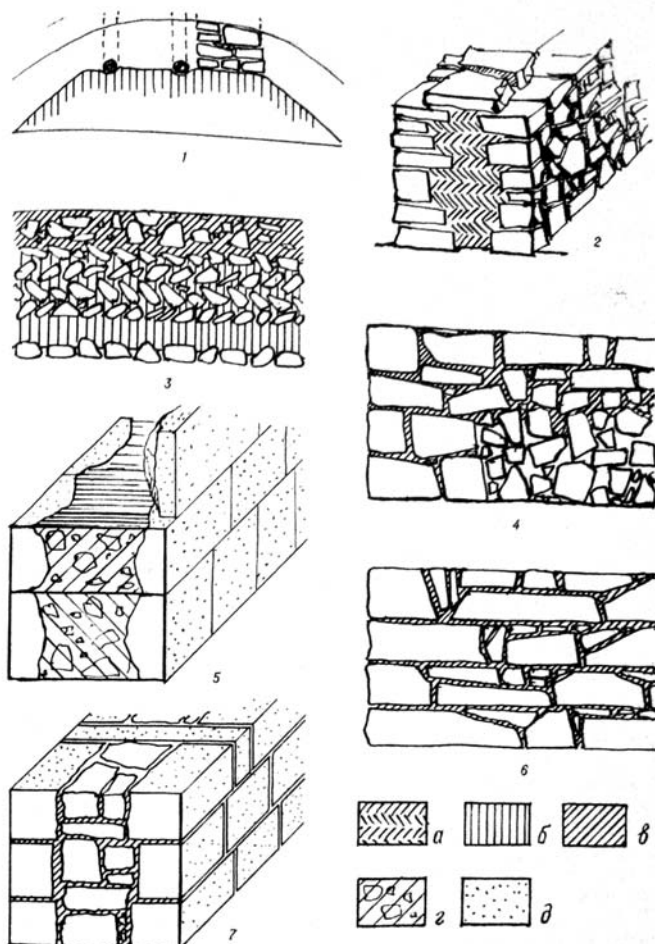

Рис. 1. Системи кам'яних мурувань:

1. Схема розрізу валу в Ревно-1 кінця IX – початку X ст. (за Б. О. Тимощуком).
2. «Вічний» межовий мур на Гуцульщині.
3. Мурування фундаменту Кирилівської церкви XII ст. у Галичі (розкопки В. В. Ауліха та Ю. В. Лукомського).
4. Мурування фундаменту терема XIII – початку XIV ст. у Дрогобичі.
5. Давньоруське білокам'яне мурування (церква Пантелеймона в Галичі кінця XII ст.).
6. Мурування стін з постелистого каменю (оборонна вежа XIII ст. у П'ятничанах).
7. Порядове мурування з білокам'яних блоків (церква Миколая 1292 р. у Львові). Умовні знаки: *а* – засипана ґрунтом, *б* – глина, *в* – розчин, *г* – бутобетон, *г* – тесані поверхні білокам'яних блоків

належать до X ст. (Богородична ротонда в Перемишлі)³. Властивості різних систем бутового мурування вміло використовували галицькі зодчі при спорудженні фундаментів: часто верстви вкладали в такій послідовності — мурування насухо, на глині, на вапняному розчині, що сприяло кращому розподілу ваги стін на основу (Кирилівська і Благовіщенська церкви в Галичі; рис. 1,3); наріжники з великих прямокутних каменів муровані на розчині, а середні ділянки ровів забутовані дрібним камінням і у верхній частині просочені розчином (терем у Дрогобичі; рис. 1,4); верстви бутового каменю укладені на звичайному пересіяному ґрунті (церква Миколая у с. Збручанському).

Мурування стін робилося з дотриманням горизонтальності верств. Висоту верстви задавали більшими і по можливості правильними за формою каменями, які укладали в наріжники. Верству викладали з менш регулярних і невеликих каменів, доповнюючи її до потрібної висоти дрібним камінням (рис. 1,6).

Техніка мурування з бутового каменю, що була частково витіснена у храмовому будівництві XII—XIII ст. білокам'яною, а у XIII ст. — з брускової цегли, з XIV ст. знову стає панівною в будівництві південно-західних регіонів України. З XIII ст. в бутове мурування часто вводять цегляні або білокам'яні деталі. Вони трапляються в облицюванні відкосів вікон і бійниць, перемички, склепіння, наріжників стін.

Початок храмового будівництва на землях Південно-Західної Русі зумовлений проникненням сюди християнства з Балкан і Великої Моравії у другій половині IX—X ст. Невибагливості перших християнських общин відповідали компактні храми-ротонди, які відігравали в основному роль хрещалень.

Стіни перемишльської ротонди X ст. складені з каменю-плитняку на розчині з вапна, піску, цегляного порошку і гіпсу. Досить порівняти склад розчину з в'язучими, вжитими в тогочасних будовах Кракова (вапно зі щетиною, глина, чистий гіпс⁴), щоб визнати, що будівничі храму в Перемишлі володіли передовими технологічними прийомами.

Горянська (кінець X—XI ст.) і Корчівська (XI ст., тепер на території Угорщини) ротонди збудовані з плінфи на цем'янковому розчині —

³ Могитич І. З історії міжслов'янських зв'язків у сфері ранньосередньовічної архітектури (Галицько-Волинська Русь та західні слов'яни X—XIII ст.) / І. Могитич // З історії міжслов'янських зв'язків. — К., 1983. — С. 23.

⁴ Borusiewicz W. Budownictwo murowane w Polsce / W. Borusiewicz. — Warszawa; Kraków, 1985. — С. 21—24.

матеріалів, уживаних на той час і в Києві, — донесли ряд своєрідних прийомів. Прямокутний формат цегли (30–32х16,2–16,7х4,7–5,5 см) дозволяв робити перев'язку верств без застосування втопленого ряду, а укладання розчину тонкими шарами (1–1,5 см) — не враховувати його усадку при муруванні наступних рядів, що безперечно прискорювало роботу (рис. 2, 1). Цікавою особливістю Горянської ротонди є неглибокий фундамент (два ряди цегляного мурування), який заледве прорізав рослинний шар: будівничі врахували, що на незначній глибині залягає скельна основа пагорба.

Наведені (поки що поодинокі) приклади дають підстави стверджувати, що до кінця X — початку XI ст. зодчі регіону не тільки опанували технологію мурованого будівництва, але й виробили деякі своєрідні прийоми, які, маючи певні спільні риси з Київською школою, все ж вказують на самостійну місцеву традицію.

Будівництво храмів центричного типу (ротонд) і надалі посідало визначне місце в галицькому зодчестві, розвиваючись у різноманітних варіантах планового та просторового вирішення. Згодом цю традицію продовжила й дерев'яна монументальна архітектура⁵.

Справжнього розквіту архітектура Галицьких земель досягла у XII ст. за княжіння династії Ростиславовичів. У стольних містах з'являються муровані княжі палаци в ансамблях з придвірними храмами і оборонними спорудами⁶; у храмовому будівництві починають переважати споруди панівного на всій Русі хрестово-купольного типу і типу вписаного хреста⁷. Будуючи хрестово-купольні храми, галицькі зодчі намагалися максимально наблизити їхню просторову композицію до форм, притаманним центричним спорудам. У найранішому з відкритих храмів цього типу — церкві Івана Хрестителя у Перемишлі (1119 р.) відсутній обов'язковий на той час нартекс, підкупольний квадрат максимально розширено. Такі корективи дозволяли надати храмам лаконічного і виразного силуету, в якому домінувала центральна глава.

⁵ Могитич І. З історії міжслов'янських зв'язків... — С. 24.

⁶ Ратич А. К вопросу о княжеских дворцах в стольных городах Галицкой Руси XI–XIV вв. / А. Ратич // Культура средневековой Руси. — Л., 1974. — С. 188–191.

⁷ Могытыч И. Крещатые церкви Гуцульщины / И. Могытыч // Архитектурное наследство. — 1978. — № 27. — С. 105–107; Его же. Результаты исследования церкви Пантелеймона близ Галича / И. Могытыч // КСИА АН СССР. — 1982. — Вып. 172. — С. 69–70.

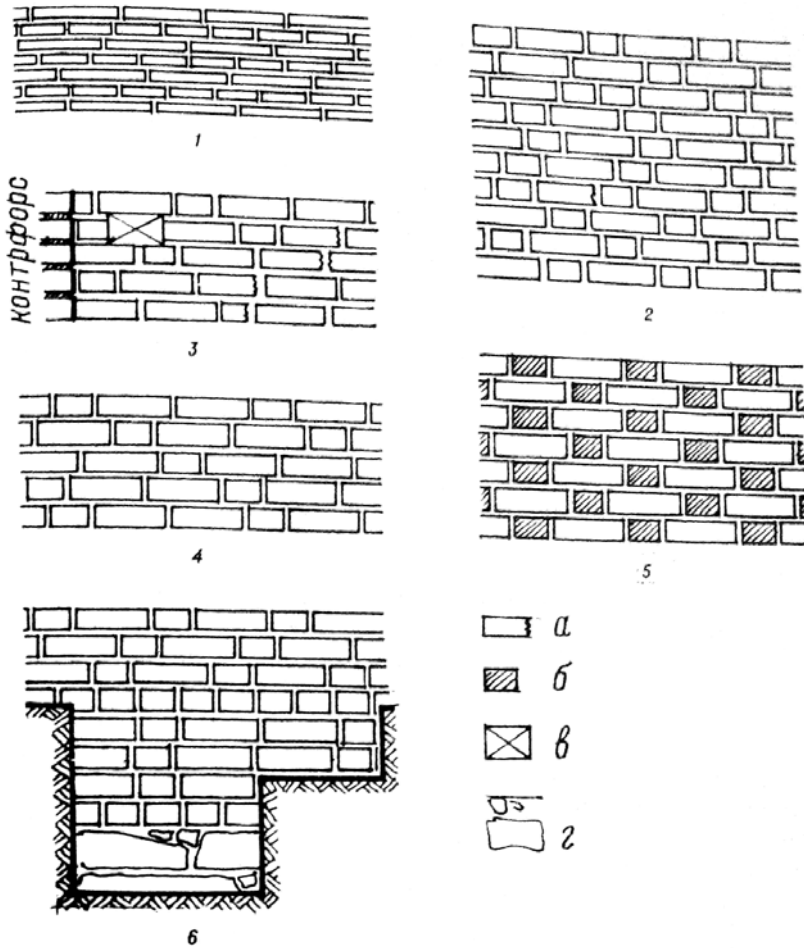

Рис. 2. Система цегляних мурувань:

1. Мурування з плінфи (Горянська ротонда кінця X – середини XI ст.).
2. Хрещата (галицька) система перев'язки (храм Івана Хрестителя у Львові кінця XII – початку XIII ст., зондаж Х. Ліщинської).
3. Волинська система перев'язки (Василівська церква 1194 р. у Володимирі-Волинському).
4. Волинська («готична») система перев'язки («Кам'янецька вежа» близько 1277 р.).
5. Хрещата («готична») система перев'язки (парафіяльний костюл 1392–1410 рр. у Дрогобичі).
6. Зміна системи мурування стін Луцького замку рубежу XIII–XIV ст. (Стирова вежа, шурф М. В. Малевської). Умовні знаки: *а* – обламані цеглини, *б* – ошлаковані торці цегли, *в* – гніздо риштування, *г* – камінь

Одночасно цей період розквіту знаменується і застосуванням принципово нової технології зведення стін. З блоків, старанно оброблених на лицьовій та боковій гранях, викладали насухо зовнішнє і внутрішнє лице кожної верстви мурування по периметру цілої будівлі. Після того, як всі блоки остаточно підганяли, внутрішню порожнину забутовували дрібнішими каменями, річниками, галькою, заливали рідким вапняним розчином і зтирали поверхню верстви. На утворену таким чином платформу укладали наступну верству. Тильні грані блоків навмисне залишали рваними для кращого зчеплення з бетоном. Всі відходи обтесування блоків йшли на забутовання. Різьблені архітектурні деталі вкладали у завершеному вигляді – оброблення їх після бетонування порушило б монолітність мурування. Такий спосіб зведення стін дозволяв якнайщільніше підганяти блоки, шви між якими здаються тонко прокресленими на бездоганних площинах стін (рис. 2,5)⁸.

Зразки білокам'яного будівництва XII–XIII ст. археологічно простежені на території всієї Галицької землі – у Перемишлі, Звенигороді, Галичі, Василеві, Львові. До середини XII ст. білокам'яна архітектура сягає найвищого рівня, збагатившись розвинутим архітектурним та орнаментальним різьбленням. Апогеєм Галицької школи був грандіозний Успенський собор у Галичі, зведений близько 1157 р. Судячи за формами частково збереженого храму Пантелеймона поблизу Галича, наприкінці XII ст. намітилася тенденція стриманості у вживанні декору, який зате набуває довершеності і рідкісної для романської архітектури підпорядкованості архітектурній цілісності споруди. У XIII ст. білокам'яну техніку витісняє економніша цегляна, однак її і далі застосовують у найрепрезентативніших будівлях – соборних храмах нової столиці Данила Галицького, Холма (близько 1230 р.), та інших. Із середини XII ст. білокам'яна техніка набуває поширення у землях Північно-Східної Русі, що стало наслідком політичного союзу галицького князя Володимирка Володаревича з ростово-суздальським князем Юрієм Володимировичем Довгоруком. Описання конструкції стін храмів Юрія Довгорукого⁹ дозволяє зробити висновок про їхню аналогічність з галицькими прототипами.

⁸ Могытыч И. Результаты исследования церкви Пантелеймона... – С. 68.

⁹ Воронин И. Зодчество Северо-Восточной Руси XII–XV вв. / И. Воронин. – М., 1961. – Т. 1. – С. 106–107.

Питання походження білокам'яної архітектури Галицької землі, звідки вона потрапила і в Ростово-Суздальське князівство, намагалися розв'язати П. О. Раппопорт та О. М. Іоаннісян. Вчені твердять, що заслуга в побудові і галицьких білокам'яних споруд половини XII ст., і храмів Юрія Довгорукого належить будівельній артілі з Малопольщі, яка, виїхавши зі свого краю близько 1119 р., до 1160-х років перебувала в розпорядженні руських князів і, нарешті, зі смертю зодчого — керівника артілі — припиняє діяльність, так і не передавши нікому свого досвіду¹⁰.

Така реконструкція уявляється надто механічною і не витримує глибокої перевірки. З наведених чотирьох польських костьолів, які нібито збудувала малопольська артіль до приїзду на Русь, лише костьол Андрія у Кракові¹¹ передував церкві Івана Хрестителя у Перемишлі, але мурування його стін з грубо обколотих невеликих квадриків не має нічого спільного із застосованим у Перемишлі білокам'яним муруванням. Техніка, яка одначе тільки зовні нагадує білокам'яну давньоруську, за даними польських дослідників, з'являється у Польщі лише в другій половині XII ст.¹², коли галицька школа білокам'яного будівництва була вже сформована. Технологія ж спорудження стін, подібна до описаної вище, не трапляється в романському будівництві Західної Європи, а поодинокі зразки її застосування в Угорщині (храм у Вертеншенкерешті першої половини XIII ст.¹³) найпевніше є наслідком впливу галицької традиції.

Технологія білокам'яного давньоруського будівництва має, на нашу думку, єдине ймовірне джерело запозичення, а саме Закавказзя. До XII ст. лише там був поширений спосіб кам'яного мурування, аналогічний

¹⁰ Раппопорт П. К вопросу о сложении галицкой архитектурной школы / П. Раппопорт // Славяне и Русь. — М., 1968. — С. 461—462; Иоаннисян О. О раннем этапе развития галицкого зодчества / О. Иоаннисян // КСИА АН СССР. — 1981. — Вып. 164. — С. 35—42; Его же. Зодчество Северо-Восточной Руси XII—XIII вв. (Приложение № 2) / О. Иоаннисян // Дубов И. Города величеством сияющие / И. Дубов. — Л., 1985. — С. 144—146.

¹¹ Sztuka Polska przedromańska i romańska do schyłku XIII wieku. — Warszawa, 1971. — S. 718, 738, 750, 776. Колегіату у Вісліці збудовано у другій чверті XIII ст., колегіату в Опатові — у середині XII ст., костьол Івана Хрестителя у Прандоціні — у другій чверті XII ст., костьол Андрія у Кракові — наприкінці XI — на початку XII ст.

¹² Borusiewicz W. Op. cit. — S. 27—37.

¹³ Darcsényi D. Románkori építészet Magyarországon / D. Darcsényi. — Budapest, 1972. — Old. 193, Il. 80.

описаному вище. В основоположних працях з будівельної технології він дістав назву «кавказька техніка»¹⁴. До речі, на цю паралель вже вказували вітчизняні вчені¹⁵. На Русь цю техніку, найімовірніше, занесли вірмени. Звістка про перші вірменські колонії на Подністров'ї і Передкарпатті відомі з XI—XII ст.¹⁶, що збігається з періодом пожвавлення монументального будівництва на Галицьких землях. Очевидно, у Галичині, де існувала глибока вже на той час місцева традиція мурування з каменю, кавказька техніка виявилася доступнішою для освоєння, ніж ще досить складна технологія будівництва з плінфи¹⁷. Галицьким зодчим імпонував і ефективний зовнішній вигляд мурування, рівного якому годі й шукати в тогочасному (і навіть пізнішому) будівництві Європи.

З другої половини XIII ст. кавказьку техніку замінює рядова техніка мурування з прямокутних блоків на розчині (церква Миколая у Львові 1292 р.; рис. 2,7). Увесь архітектурний декор у Галичині до кінця XVIII ст. і далі виконували з білого каменю, навіть у другій половині XIX ст. найважливіші архітектурні деталі (консолі балконів, замкові камені арок тощо) зроблено з нього.

На Волині, що перебувала під великим впливом Києва і наприкінці XI — у першій половині XII ст. стала навіть доменом великих київських князів, у другій половині XII ст. поширення набуло мурування з плінфи повними рядами в тогочасній традиції київської архітектурної школи.

У країнах Європи з другої половини XII ст. дедалі більшого визнання набуває техніка мурування з брускової цегли. Збережена ще з античних часів у будівництві Північної Італії (а саме Ломбардії)¹⁸, вона поширюється у країнах, де чимраз більша потреба в монументальному будівництві не була забезпечена придатним для будівництва природним каменем.

¹⁴ Шуази О. История архитектуры / О. Шуази. — М., 1937. — Т. 2. — С. 8—31, 51—54.

¹⁵ Халпачьян О. Культурные связи Древней Руси и Армении / О. Халпачьян // Проблемы архитектуры народов СССР. — М., 1975. — № 2. — С. 13—15.

¹⁶ Ивасюта И. Некоторые вопросы истории Армении и украинско-армянских связей в украинской советской историографии / И. Ивасюта, С. Гутянский // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. — Ереван, 1971. — Вып. 3. — С. 329—331.

¹⁷ Асеев Ю. Архитектура Древнего Киева / Ю. Асеев. — К., 1982. — С. 83—130.

¹⁸ Шуази О. Указ. соч. — С. 136, 550—551.

Наприкінці XII ст. цегляне будівництво починає переважати в Данії і Північній Німеччині, звідкіль потрапляє на землі Польського Помор'я. Швидкому поширенню брускової цегли сприяла діяльність монарших орденів цистерціанців, домініканців і францисканців, які засновують монастирі в найвіддаленіших околицях католицької Європи. До середини XIII ст. цегляне будівництво поширюється у більшості країн Західної Європи, а в Польщі цегла стає панівною навіть у місцевостях, багатих на природний камінь¹⁹.

Широкі політичні й економічні зв'язки руських князівств із країнами Європи сприяли проникненню техніки будівництва з брускової цегли і на землі Русі (таблиця). Часте застосування брускової цегли в поєднанні з плінфою наприкінці XII – у першій половині XIII ст. у Києві, Переяславі і Юр'єві (Білій Церкві) засвідчують знахідки археологів²⁰.

Дослідження останніх років ряд будов давньоруського часу з брускової цегли виявили на території колишньої Галицької землі. Це львівські об'єкти: храм Івана Хрестителя, розташування якого на території найранішого етапу розвитку міського посаду й археологічний матеріал дають підстави для датування кінцем XII – початком XIII ст.; храм Марії Сніжної; рештки замку Льва Даниловича, де цеглою облицьовані відкоси бійниць; «колишня руська церква Катерини на Низькому замку вимурувана дуже старанно, з особливо міцної цегли»²¹.

¹⁹ Świechowski Z. Wczesne budownictwo ceglane w Polsce / Z. Świechowski // Studia z dziejów rzemiosła i przemysłu. – Wrocław, 1961. – Т. 1. – S. 120.

²⁰ Асеев Ю. Архитектура... – С. 141–143; Его же. Исследования Михайловского собора в Переяславе-Хмельницком / Ю. Асеев, В. Харламов, М. Сикорский // Славяне и Русь. – К., 1979. – С. 162–165; Орлов Р. Исследования летописного Юрьева на Роси и его окрестностей / Р. Орлов, А. Моця, П. Покас // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. – К., 1985. – С. 43–45.

²¹ Ісаєвич Я. Найдавніший опис Львова / Я. Ісаєвич // Жовтень. – 1980. – № 10. – С. 105–108; Груневег М. Уривки із записок про заснування, розташування та забудову міста Львова / М. Груневег // Історія Львова в документах і матеріалах. – К., 1987. – С. 61–64; Багрий Р. Исследования во Львове / Р. Багрий // АО 1984. – М., 1986. – С. 212; Багрий Р. Древнерусский город Львов в свете археологического и архитектурных исследований / Р. Багрий, И. Могытыч // Древнерусский город. – К., 1984. – С. 16–18.

Формати брускової цегли (кінця XII—XV ст.)

Регіон (адреса, об'єкт, дата, дослідники)	Розміри (см) (товщина х ширина х довжина)
<i>Київ, Київська земля</i>	
Ротонда, кінець XII – початок XIII ст. (П. П. Толочко, Я. Є Боровський)	8х12х25
Храм у Нестерівському провулку, кінець XII – початок XIII ст. (П. П. Толочко, Я. Є Боровський)	9х12х24,5
Церква на Вознесенському узвозі, кінець XII – початок XIII ст. (дані П. О. Раппопорта)	7,5х12х26,5
Федорівський монастир, друга половина XII – початок XIII ст. (В. О. Харламов)	7,5х12х25,5
Храм в урочищі Церківщина, кінець XII – початок XIII ст. (В. О. Харламов)	8-8,5х9,5х24-25
Ремонт Печерського собору, після 1230 р. (М. В. Холостенко)	8,5-9х12х25
М. Юр'єв, собор, кінець XII – початок XIII ст. (Р. С. Орлов)	6,5-7,5х12-12,5х(24,5)–26-26,5
М. Іван, знищений 1223 р., у заповненні жител (В. К. Гончаров)	(7,5)х(10)х?
<i>Переяслав</i>	
Михайлівський собор, ремонт після 1230 р. (П. О. Раппопорт)	8-8,5х9,5-11х24-25
Цивільна будівля, після 1230 р. (Р. А. Юра)	8-8,5х9,5-11х23,5-25,5
<i>Володимир, Волинська земля</i>	
Михайлівський собор, кінець XII ст. (М. К. Каргер)	8-9х12-13х25-26
Василівська церква, 1194 р. (автори)	(7) - 8 - 8,5 х (12,5) - 13х26,5х27
Споруда біля Михайлівського собору, 1268 р. (М. К. Каргер)	8-9х12-14х25-27
Розвал на дитинці, 1291 р. (М. В. Малевська)	8х11-12х25-26

М. Любомль, Георгіївська церква, 1280-ті рр. (М. В. Малевська)	8-9x11-12x25-26
М. Любомль, Троїцький костюл, 1412 р. (автори)	8x12x25,5
Стоп'янець, вежа, кінець XII ст. (І. Кутиловська)	7,5-8x11,8-12x26-26,6
Кам'янець, вежа, 1277 р. (П. О. Раппопорт)	8x13,5x26,5
Чорторийськ, вежа, 1291 р. (П. О. Раппопорт)	7,5-8,5x11,5-13,5x26-28
М. Луцьк, замок, кінець XIII – перша чверть XIV ст. (Г. Н. Логвин, автори)	8-9x11-13x26-30
М. Луцьк, Дмитріївська церква, кінець XIII ст. (М. В. Малевська)	8-9x12-13x26
М. Луцьк, міські укріплення, 2-га половина XIV ст. (автори)	8-9x11,5-14x26-27
М. Луцьк, Вірменська церква, 1427 р. (В. В. Колосок)	8,5x12,5x27
<i>Галицька земля</i>	
Галич, храм Пантелеймона, 1194 р. (Ю. Лукомський)	(9)x(12)x?
Львів, храм Івана Хрестителя, початок XIII ст. (автори)	(цеглини без жолобків) 8-9,5x13-13,5(14)x(25) -(27)-28-(29)9x13,6x28
Львів, Високий замок, 1259–1270 рр.	8-8,5x14-14,5x28-28,5
Львів, костюл Марії Сніжної кінець XIII ст.	7,9 x 12, 7 x 27, 5 - 29
Дрогобич, терем воєводи, XIII – перша половина XIV ст. (автори)	(частина цегли – без жолобків) 7,5 - 8,5 x 14 - 14,5 - (15,5)x(27)-27,5-28-(28,5)
Дрогобич, вежа, XIII – перша половина XIV ст. (автори)	7-8,5x(12,5)-13,5-14,5-(15)x27-29-(30)
Дрогобич, парафіяльний костюл, 1392–1410 рр. (автори)	8x12,5-14x28-28,5
С. Скелівка, «Сторожова вежа», XIII–XIV ст. (автори)	7-7,5x13-13,5x26-27
С. Лаврів, Онуфріївська церква, XIII ст. 1-й період, 2-й період	7,5-8x13-14x26-28-(28,5)-29-29,5
С. Спас, розвал монастиря, 1295 р. (М. В. Малевська)	7 - 8 (9) x 1 1 -
С. Спас, розвал замку, друга половина XIII ст. (М. Ф. Рожко)	13(14)x(28),(30) (7,5)-8-9-(9,5)x12-14x26-29

Другим осередком будівництва з брускової цегли були околиці Старого Самбора і Дрогобича: готичний костюл у Дрогобичі включає збережені на всю висоту рештки стін давньоруського терема, який, очевидно, був складовою частиною цілого ансамблю з культовою спорудою та оборонною вежею, дещо видозміненою у XVI ст.; церква у Лаврові включає сліди двох будівельних періодів давньоруського часу; рештки храму (1295 р.) і монастиря простежено в с. Спасі, де близько 1254 р. засновано єпископію²². На наш погляд, існує досить підстав вважати давньоруськими вежі біля готичних костюлів у с. Скелівці та м. Рудках на Львівщині.

Причетним до побудови перших об'єктів з брускової цегли на Волині, а згодом у Галичині слід вважати галицько-волинського князя Романа Мстиславовича, за чийм наказом зведено вежу з каплицею у Столп'ї. Вперше Столп'є (назва, безперечно, походить від факту наявності тут веж — стовпів²³) згадується під 1207 р. у зв'язку з тим, що колишній уділ Романа захопив його небіж Олександр Всеволодович Белзький. Без сумніву, укріплювати західні кордони Волині — міста Угровськ, Верещин, Столп'є і Комов волинський князь мав би ще до того, як він 1199 р. приєднав до Галичини. Дослідження, проведені 1976—1978 рр., довели, що на п'ятому ярусі вежі була каплиця-ротонда у формі октагона, кам'яні стіни якої в інтер'єрі обличковані брусковою цеглою. Серед імен можливих фундаторів названо і князя Романа²⁴.

Дуже близька за композицією інтер'єру до столп'ївської каплиці Василівська церква у Володимирі-Волинському. Обидва храми мають по вісім конх чи ніш, причому ті з них, що розташовані на основних осях, більші від діагональних, а найбільшою є вівтарна. На фотографії, яку навела І. Кутиловська, видно, що місця стикування ніш каплиці мають характерні втрати, які вказують на існування тут лопаток, які переходили в підпружні арки склепінь, як і у Василівській церкві.

²² Добрянський А. Короткі записки историческіи о мѣсть Самборъ / А. Добрянський // Зоря Галицька яко альбум. — Львів, 1890. — С. 354.

²³ До 1830-х років тут ще були три вежі, які стояли на рогах чотирикутного городища. Див.: Січинський В. Місто Холм / В. Січинський. — Краків, 1941. — С. 17—18.

²⁴ Kutylowska I. Zabytkowy zespół warowno-kultowy w Stołpiu woj. Chełmskie / I. Kutylowska // Zeszyt biura badań i dokumentacji zabytków w Chełmie. — 1981. — № 2/81. — S. 4, 10—11.

Показово, що основні розміри Василівської церкви рівно двічі перевищують розміри Стоп'ївської каплиці. Досліджуючи 1925 р. Василівську церкву, М. Валіцький вперше чітко датував її рубежем XII—XIII ст., вважаючи за можливий рік її побудови — 1194-й.²⁵ Пізніше у зв'язку із застосуванням брускової цегли церкву обережно передатували на XIII—XIV ст.²⁶ У світлі сучасного стану вивчення середньовічної архітектури наявність підпружних арок і контрфорсів, стрільчаста форма арки порталу чи застосування брускової цегли ніяк не можуть бути ознаками, які б виключали можливість побудови Василівської церкви наприкінці XII ст., хоч широкого застосування ці прийоми набувають пізніше. Тому дата 6702 (1194 р.), яка відчитується з прорисування на шиферній таблиці, вмурованій колись у стіну біля входу в храм²⁷, цілком може стосуватися побудови храму. Узгоджується з цією датою і ім'я князя Р(о)мавъ, яке відчитується у доволі заплутаній криптограмі.

Важливою підставою уточнення датування Михайлівської ротонди у Володимирі-Волинському (перша згадка 1268 р.) стали розкопки підмурівків дерев'яної ротонди кінця XII ст. у с. Олешкові Івано-Франківської області²⁸. Ця церква мала ідентичне з Михайлівською планувальне і просторове вирішення, включно з основними розмірами, що, безперечно, свідчить про повторення в дереві мурованого прототипу. Зразком для Володимирського храму, найвірогідніше, правила церква Доната в Задарі (Далмація), збудована у 810—815 рр. у традиціях центричних споруд Каролінзької доби. Показово, що пізніше цей тип храмів-ротонд з внутрішньою колонадою часто повторювався у дереві в козацьких осередках Запоріжжя та Дону. Про побудову у Володимирі ротонди для представників військового стану може свідчити також і

²⁵ Walicki M. Średniowieczne cerkwie Włodzimerza / M. Walicki // Rocznik Wołyński. — Rowno, 1931. — Т. 2. — С. 377—382.

²⁶ Логвин Г. Архітектура XIV — першої пол. XVI століття / Г. Логвин // Історія українського мистецтва. — К., 1967. — Т. 2. — С. 24.

²⁷ Батюшков В. Волынь. Исторические судьбы юго-западного края / В. Батюшков. — СПб., 1888. — С. 76; Дверницкий Е. Памятники древнего православия в г. Владимире-Волынском / Е. Дверницкий. — К., 1889. — Рис. на с. 25. Згадану шиферну таблицю у Першу світову війну вивезли до Австрії.

²⁸ Томенчук Б. Исследование древнерусского городища в с. Олешков / Б. Томенчук // АО 1983. — М., 1985. — С. 366.

посвята архангелові Михаїлу — патронові воїнів. Ймовірно, фундатором обох храмів міг бути князь, який велику увагу приділяв зміцненню війська і до того ж володів і Володимиром, і Галицькою землею. Цим умовам найбільше відповідає постать саме Романа Мстиславовича, організатора передового і найкраще озброєного на той час кінного війська²⁹, у чиєму середовищі, безперечно, плекались якісь своєрідні рицарські традиції, що могли відобразитися у побудові незвичних «рицарського типу» храмів. Відсутність на сторінках Галицько-Волинського літопису згадок про побудову такої визначної споруди (за висотою храм мав би небагато поступатися Успенському Мстиславовому соборові) дає можливість припускати, що її могли згадувати у втраченій його частині, пов'язаній з діяльністю Романа. Адже князь, чії плани передбачали політичне об'єднання всієї Русі³⁰, не міг обмежитися побудовою лише оборонних споруд.

Підсумовуючи сказане, висловімо здогад, що три відомі волинські ротонди були зведені за наказом Романа Мстиславовича. Нижньою межею періоду побудови цих об'єктів, мабуть, слід вважати 1189 р. Саме тоді Роман з великими зусиллями повернув собі Волинську землю, яку перед тим легковажно віддав Всеволодові Белзькому, вперше короткочасно захопивши галицький стіл³¹.

Буквальне повторення основних рис храму Доната в Задарі, що послужив для неї взірцем, застосування «класичного» цем'яноквого розчину та великий вміст уламків плінфи дозволяють вважати Михайлівську церкву першою ротондою з брускової цегли, яку збудував Роман, і датувати її у відтинку між 1189—1193 рр. Далі у Василівській церкві, зберігши принцип восьмиосьової композиції, зодчий виявив творчу фантазію і створив дуже оригінальний і пластичний образ храму. Внесено зміни і в технологію будівництва: замість цем'яноквого розчину застосовано простіший у приготуванні вапняно-піщаний з мізерними домішками цем'янки, вугілля і гіпсу. Вірогідно, що вежі в Столпйому на той час вже були у процесі будівництва і зодчого Василівської церкви або когось із його безпосередніх помічників залучено на останньому етапі

²⁹ Котляр М. Військова справа у Галицько-Волинській Русі XII—XIII ст. / М. Котляр // Жовтень. — 1984. — № 1. — С. 96—97.

³⁰ Толочко П. Древняя Русь / П. Толочко. — К., 1987. — С. 151—156.

³¹ Котляр Н. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волинской Руси IX—XIII вв. / Н. Котляр. — К., 1985. — С. 70.

— для побудови каплиці, яка у зменшеному вигляді відтворює композицію Василівської церкви. Це дає підстави датувати закінчення будівництва веж у Столпйому 1194–1195 рр.

Здобувши 1199 р. Галицьке князівство, Роман Мстиславович мусив приділити зміцненню своєї влади на цій землі велику увагу. Слід гадати, князь оцінив вигідне географічне і стратегічне становище поселення на місці майбутнього Львова, укріпив його замком, розкрита кам'яна кругла наріжна вежа якого близька за площею плану до Столп'ївської вежі³². Мабуть, за часів правління Романа виник невеликий укріплений посад з площею та храмом Івана Хрестителя*. Особливості будівельної техніки вежі і храму переконують, що для здійснення своїх будівельних заходів Роман Мстиславович звертався до послуг місцевих будівельників.

Доволі рання поява технології мурування з брускової цегли на Русі спонукає шукати джерела її запозичення у двох названих вище осередках цегляного будівництва XII ст.: південному (Ломбардія) або північному (Данія, Північна Німеччина). Близький формат давньоруської і ломбардської брускової цегли вказує все ж на ймовірний зв'язок саме з ломбардською школою. Якщо ж такий зв'язок існував, то в цегляних будівлях Галичини й Волині бачимо приклади хіба що наслідування технології, а не безпосередню участь ломбардських майстрів: вигляд цегляного мурування руських будівель далеко не такий довершений, як у спорудах північноіталійських майстрів.

Для мурування стін цегляних споруд галицької традиції характерним є застосування вапняно-піщаного розчину з вмістом товченої цегли, доволі товсті (1,5–3 см) прошарки розчину, старанно заглаженого нарівні з лицем стіни — без розшивки або підрізки; виразна хрестова система перев'язки, що нагадує поширену згодом у готичному будівництві так зване готичне, або «польське» мурування (рис. 2,2). Систему цю вжито як суто конструктивний принцип, без використання її декоративних можливостей, розвинутих у пізніші часи (рис. 2,5). Хрестова система мурування не була винаходом галицьких мулярів — її застосування бачимо серед різноманітних декоративних фактур ломбардського мурування

³² Багрий Р. Раскопки во Львове / Р. Багрий, И. Могытыч, А. Ратыч, И. Свешников // АО 1975. — М., 1976 — С. 298.

* Матеріали історико-архітектурної інвентаризації Львова, яку провело Львівське відділення інституту «Укрпроектреставрація» у 1985–1987 рр.

(церква Амброзія у Мілані)³³. Очевидно, її використали галицькі мулярі як найдоцільнішу для перев'язки швів. Цю систему незмінно використовують в будівництві Галичини до XVI ст.

Технологія будування з брускової цегли на Волині має риси, які відрізняють її від галицької традиції — у фактурі мурування виразно переважають цеглини, укладені ложком над укладеним тичком. Якщо в муруваннях кінця XII ст. на кожен тичок припадає до трьох і більше ложків (рис. 2,3), то в муруваннях другої половини XIII ст. на кожен тичок чітко припадає два ложки (рис. 2,4). Це укладення в сучасній літературі відоме під назвою «вендинського» мурування. В оборонних спорудах часом трапляється безсистемна кладка з випадковим чергуванням груп тичків і ложків цеглин; у верхніх партіях Кам'янецької вежі трапляється порядова система перев'язки, коли три ряди, укладені ложком, відділяються тичковим рядом.

Спільною рисою і галицьких, і волинських будівель з брускової цегли було обов'язкове затирання лица стін тонким шаром вапняного розчину («убілені яко сир», за виразом літописця). Ці споруди свідчать про неухитні спільні давньоруські архітектонічні традиції.

Виділення особливостей технології цегляного брускового будування галицької і волинської шкіл дозволяє простежити їхнє поширення у зв'язку з діяльністю галицько-волинських князів.

Так, дослідження останніх років довели, що круглу вежу Люблінського замку (як кам'яні в нижніх ярусах, так і цегляну у верхніх) збудував одночасно в 1243—1244 рр. галицько-волинський князь Данило Галицький³⁴. Судячи за фактурою мурування мурів Данилової вежі в Любліні, 1244 р. князь користувався послугами волинських мулярів. Натомість Лев Данилович, який володів Любліном від 1289-го до 1302 р.³⁵, будуючи тут мури і оборонну каплицю, звертався, звичайно ж, до львівських мулярів, про що свідчить мурування фрагментів цих споруд, включених у стіни пізнього готичного костюлу³⁶. Не виключено, що саме

³³ Pogány F. *Italia építészete* / F. Pogány. — Budapest, 1973. — K. I. — Old. 27.

³⁴ Koziejowski W. *Późnioromańskie formy stylowe w architekturze wieży na zamku Lubelskim* / W. Koziejowski // *Studia i materiały Lubelskie*. — Lublin, 1982. — № 9. — S. 51—103; Асеев Ю. Архітектура Середнього Придніпров'я та Галицько-Волинських земель у XII—XIII століттях / Ю. Асеев // *Історія українського мистецтва*: у 6 т. — К., 1967. — Т. 2. — С. 98.

³⁵ Крип'якевич І. Назв. праця. — С. 107.

стіни Левових будівель у Любліні стали взірцем для поширення у XIV ст. в Польщі після повернення до її складу Любліна хрещатої системи в'язання цегляного мурування.

До часів князювання Мстислава Даниловича (1289–1301) та Юрія Львовича (1301–1308), чиїм намісником був луцький князь Лев Юрійович, Г. Н. Логвин відносить побудову цегляних укріплень Луцького замку³⁷. М. В. Малевська датує серединою чи другою половиною XIII ст. тільки кам'яні фундаменти та нижні частини веж, а верхні цегляні частини відносить широко до XIV ст.³⁸ Застосування характерного для волинської традиції цегляного мурування у нижніх верствах мурів і хрещатої – у верхніх (рис. 2,б) дозволяє стисліше датувати спорудження цих укріплень. Очевидно, будівництво, яке за Мстислава розпочали майстри з Волині, продовжили за Льва Юрійовича мулярі з Галичини. Враховуючи незначний обсяг робіт, здійснених за Мстислава, початок спорудження цегляних укріплень Луцького замку можна датувати рубежем XIII–XIV ст.

Волинська технологія мурування з брускової цегли простежується на оборонних спорудах, які звели волинські князі – вежах у Кам'янці (1277 р.), Бересті (друга половина XIII ст.) і Чорторийську (1291 р.). Вона мала вплив на будівництво в землях, що лежали на північ від Волині – Чорній Русі (укріплення Новогрудка) та Литві (замки Вільнюса, Тракая)³⁹.

Питанню виробництва цегли присвятив свою працю польський дослідник А. Виробіш, який значною мірою спирається на львівські документи XIV–XV ст. Вчений доводить, що вже у XIII ст. виробництво цегли – стрихарство стає окремою галуззю ремесла і навіть самостійною професією⁴⁰. З наведеного опису технологічного процесу видно, що якість цегли більшою мірою залежала від підготовки глини, просушування і випалу, ніж від формування. Значить, освоєння технології виробництва цегли було доступнішим ремісникові-гончарю,

³⁶ Gawarecki H. Lublin / H. Gawarecki, C. Gawdzik. – Warszawa, 1964. – S. 20.

³⁷ Логвин Г. Луцький замок / Г. Логвин // Культура и искусство Древней Руси. – Л., 1967. – С. 106.

³⁸ Малевская М. Исследования Луцкого замка / М. Малевская // АО 1983. – М., 1985. – С. 309.

³⁹ Глемжа И. Памятники архитектуры Литвы / И. Глемжа. – Л., 1978. – С. 8.

⁴⁰ Wyrobisz A. Średniowieczne cegielne w większych ośrodkach miejskich w Polsce / A. Wyrobisz // Studia z dziejów rzemiosła i przemysłu. – Wrocław, 1961. – T. 1. – S. 64–75.

ніж професійному будівельникові, про що, зрештою, говориться і в працях дослідників давньоруської архітектури⁴¹. Ймовірно, плануючи будівництво, фундатори чи будівничі замовляли виробництво цегли місцевим гончарям, у чиєму розпорядженні до того ж уже був певний запас підготовленої глини. Отже, стрихарство первісно було суміжною галуззю гончарного ремесла. Про вироблення окремих технологічних прийомів виробництва цегли в місцевому середовищі свідчать зафіксовані у львівських документах терміни, безперечно, місцевого походження: стіл, на якому формували цеглу, називався «ляда», рифлена дощинка, якою (а не пальцями) згрібали з форми зайву глину — «стрихулець»⁴². Слід, залишений стрихульцем, міг правити одночасно своєрідним клеймом⁴³, від чого й пішла назва професії — стрихар.

Вибір брускової цегли як основного матеріалу для спорудження передусім оборонних об'єктів сам по собі вказує на такі її переваги, як швидкість виготовлення й укладання в мури. Високій продуктивності праці мулярів сприяла «ергономічність» брускової цегли — на відміну від плінфи чи каменю, її можна було укладати в мур однією рукою, не випускаючи з другої руки кельми.

Відкриття щоразу більшої кількості давньоруських споруд, де було застосовано брускову цеглу, породжує надію простежити якісь сталі закономірності щодо її розмірів, які б допомогли встановити час побудови об'єкта, належність його до певної будівельної традиції. Дослідники польського романського будівництва доходять, однак, висновку, що метод порівняння форматів цегли в жодному випадку не є визначальним для встановлення часу побудови об'єкта⁴⁴.

За всієї різноманітності розмірів брускової цегли відомих давньоруських будівель, однак, можна спостерігати деякі відносно сталі параметри для кожного окремо взятого регіону. За відносно однакової товщини (7–9 см) у Києві і Переяславі цегла відчутно вужча (9,5–12 см)

⁴¹ Асеев Ю. Архитектура... — С. 12.

⁴² Wyrobisz A. Op. cit. — S. 66.

⁴³ Характер жолобків цегли — «пальцівки» пропонує ввести як одну з класифікаційних ознак білоруський дослідник О. Трусав. Трусав А. Вялікапамерная цэгла / А. Трусав // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. — Мінск, 1984. — № 1. — С. 34.

⁴⁴ Świechowski Z. Op. cit. — S. 90–92.

і коротша (24–26 см), ніж у Галицькій землі (ширина 12–14,5 см, довжина 26–29 см). Волинська цегла мала проміжний формат між київською і галицькою. Характерно, що волинська цегла, яку застосовували при зведенні оборонних споруд, довша (26–29,5 см) порівняно з ужитою на культових будівлях (25–27 см). Показово, що протягом кількох сторіч формат цегли і на Волині, і в Галичині був порівняно сталий.

Отже, будівництво з каменю-плитняку, яке зафіксували археологи з VIII ст., побутує на Галицькій землі впродовж усіх наступних сторіч, а з кінця XII – початку XIII ст. набуває поширення в оборонному зодчестві і на Волині. Змінюється тільки характер скріплення: мурування «насухо» – на глині – на розчині з вапном.

Білокам'яне будівництво виникає у Галицькій землі на початку XII ст. в так званій кавказькій техніці мурування і широко побутує тут у XII–XIII ст. Звідси воно на початку другої половини XII ст. проникає у Ростово-Суздальське князівство, а в другій чверті XIII ст. – у Холм. З XV ст. білокам'яне будівництво зберігається тільки у Львові, однак з другої половини XIII ст. кавказьку техніку мурування замінює рядова на розчині. У всій Галицькій землі до кінця XVIII ст. весь архітектурний декор виконується тільки у білокам'яній техніці.

Будівництво з плінфи, поширене на Волині під впливом київської школи в другій половині XII ст., вже наприкінці XII – на початку XIII ст. витісняє техніку мурування з брускової цегли («пальцівки»). Ця техніка проникає у цей же період і в Галицьку землю. Але система перев'язки цеглин на Волині і в Галицькій землі була спочатку різна: так звана вендинська та хрещата. Відмінною особливістю будівельних шкіл Галицько-Волинських земель від романо-готичної архітектури є обов'язкове затирання поверхні цегляних стін вапняним розчином.

*Опрацював матеріал Михайло Климович
(Івано-Франківськ, Україна)*

Ivan Mogytych, Roman Mogytych (Lviv, Ukraine)

Peculiarities of stone building techniques and architectural forms of the Galician-Volhynian architecture (10th–14th centuries)

The paper has traced the evolution of stone and brick building in Galician-Volhynian Rus' in the 10th – 14th centuries. In the PreCarpathian area stone was used as building material beginning from the 8th century (defensive works of Croats). First worship buildings of the 10th – 11th centuries were of centric composition which considerably contributed to further development of the Galicia and then Ukrainian folk monumental architecture. An independent school of brick building which has some common features with Kyiv architecture of that time is traced in the Transcarpathian buildings of the 10th – 11th centuries.

Peculiarities of the Old-Rus' white-stone techniques are revealed, for they greatly differ from those used on building of the Romanic Europe. On the basis of similarity of the white-stone technique and the so-called Caucasian technique a conclusion is made on its borrowing from the Transcaucasus.

Problems for the use of paving stone in Old Rus' building are discussed. In this connection dating of the Volhynia centric churches was precised, and these churches are related to the building activities of Prince Roman Mstislavovich at the end of the 12th century. Peculiarities of the Volhynia (so-called Vendinian) and Galician (cross) systems of brickwork bond are revealed to trace on this basis the participation of masters of the mentioned regions in the construction of some brick buildings of the 13th – 14th centuries. The analysis of brick manufacturing techniques and sizes permits a conclusion to be made that improvements in techniques and brick size standardization were of narrow-regional character.

Key words: *Halych, Galicia, Volhynia, masonry technique, brick, Caucasian influences.*

Могитич І. Особливості техніки мурування і архітектурних форм Галицько-Волинського зодчества (X–XIV ст.) / І. Могитич, Р. Могитич // Археологія. — 1990. — № 4. — С. 56–68.